

ЕЗИКЪТ НА ЦВЕТОВЕТЕ

МОНИ АЛМАЛЕХ (НБУ)

В науката едновременното съчетаване на цвят и звук е известно като синестезия. Възможно е да се усещат едновременно “звук и цвят”, “звук и аромат” и пр., възможни са и троични едновременни усещания и асоциации – “звук-цвет-аромат”.

Трябва ясно да разделим двете големи възможности, които са налице при “звук-цвет”:

1. “звуковете на музика-цвет” и
2. “членоразделна човешка реч (фонемни) – цвет”.

Тогава нещата започват да се проясняват помалко.

”звуковете на музика – цвет”

“Има хора, които получават определени впечатления за цвят при слушането на музика. Тези впечатления са свързани с елементите на музикалното изпълнение (такт, мелодия, инструмент, композиция, тоналност и т.н.) този род синестезия се нарича “цветна аудиция.” (Р.Райчев, с.99). Обратното – чуването в цветовете на звуковете или «пеенето на цветовете» се нарича “синопсия.” (Бургуджиев, с.11).

Проблемът и с двете явления е, че може да има различни системи на “цветна аудиция” и на “синопсия”: една нота е равна на един цвят; една октава е равна на един цвят; една тоналност е равна на един цвят; и обратното. Например Скрябин и Римски-Корсаков разполагат цветовете елементи на своите партитури на принципа – “една музикална тоналност = един цвят”.

В мистицизма най-известен представител е не кой да е, а великият Исаак Нютон. Известно е, че Нютон бил силно отдаден на търсене на библейския код, използвайки и научни, и мистични методи, включително метода “гематрия” – приписване на числова или на цвят стойност на еврейските букви. При Нютон нотата “до” е червено, нотата “ре” - оранжево; нотата “ми” - жълто; нотата “фа” - зелено; нотата “сол” - светлосиньо; нотата “ла” - тъмносиньо; нотата “си” - виолетово. (по Бургуджиев, с. 11).

С една дума съотношението „херц” – „нанометър” не подлежи на синонимии.

“членоразделна човешка реч - цвет”

По отношение на звуковете на човешката реч – фонемите – мнения се изказват само в мистицизма и от поетите, например Артур Рембо в стихотворението си “Гласните“, в което прокарва синонимия между гласните и отделни цветовете. В мистицизма с даден цвят биват обвързвани и буквите. Разнообразието тук е голямо, но от гледна точка на научното познание отново съотношението „херц” – „нанометър” не подлежи на синонимии.

Съставянето на синонимии в съотношението “звук-цвет” принадлежат на изкуството, мистицизма и психологията, ако става дума за “един звук-един

цветът”. Но дори нестандартен и силно интуитивен творец като Кандински е твърде предпазлив за възможностите в това отношение, тъй като отчита множеството съставлящи на музиката и цветовата тоналност: “Соответствие цветовых и музыкальных тонов, разумеется, только относительное. Как скрипка может развивать очень различные тона, которые могут соответствовать различным краскам, так, например, обстоит и с желтым цветом, который может быть выражен в различных тонах разными инструментами. При указанных здесь параллелизмах следует представлять себе, главным образом, среднезвучающий чистый тон краски, а в музыке средний тон, без видоизменения последнего вибрированием, глушителем и т.д.” (Кандински, О духовном в искусстве, М., 1992, с. 86).

Аз ще представя пред вас един друг аспект на съотношението „звук-цветът”, а именно когато става дума за съотношението „дума за цвет-цвет-значение за нецвет на думата за цвет”. Става дума за лексикалните и текстовите възможности на думите за цвет в естествените езици – червен, зелен, бял, син и пр. – да функционират със значения за нецвет, които се обвързват със съответния цвет, който е тяхното основно значение. Например **червено** – *любов, омраза, живот смърт* и пр.

За да може обаче да се изясни универсалността на **значенията за нецвет** на думите за цвет е нужен кратък преглед на значенията на цветовете във фолклора и етнографията.

ЕЗИКЪТ НА ЦВЕТОВЕТЕ ВЪВ ФОЛКЛОРА И В ПИСМЕНИТЕ ТЕСТОВЕ

Каква е стандартната семантика на думите за цвет? Очевидно техният стандартен денотат са т. нар. фокални или фокусни цветове, т.е. определени дължини на светлинните вълни.

Къде откриваме нестандартната семантика на цветовете като светлинни вълни и на думите (термините) за цвет?

Невербализиран език на цветовете се наблюдава, когато сме лишени от медиаторската роля на естествения език и термините (думите) за цвет, т.е. когато цветът се възприема чрез зрителното възприятие. Тогаво става дума за областта на фолклора, рекламите и високообразните медитации на мистиците, които са изпълнени с образи и цветово присъствие, което не е обикновено, стандартно, цветово присъствие, а високо символно или знаково.

Вербализиран език на цветовете е налице, когато на термините за цвет в естествения език се приписват значения за нецвет.

НЕВЕРБАЛИЗИРАН ЕЗИК НА ЦВЕТОВЕТЕ

Във фолклорната сватба на различни народи в различни епохи и в рамките на различни религии сватбеното було в традиционната сватба е винаги огненочервено. Този факт е стимул и провокация за търсене и намиране на своето научно обяснение. Какво пречи булото да е зелено, синьо, черно, жълто или стандартното днес за трите монотеистични религии - бяло? От същия характер е и фактът на универсалното в продължение на векове четирицветно

сватбено съобщение - бяло, зелено, червено, златно. Данните за сватба и погребение са почерпени от множество източници:

За България - [Михайлова, 1980] , [Иванова, 1984] , [Генчев, 1993] , [Велева, 1993] , [Вакарелски, 1990] , [Маринов, 1993] , [Венедиков, 1995] , [Маразов, 1994] и др.

За мюсюлманите извън България –[Гранкуст, 1965] , [Дейвис, 1986] .

За Рим, Древна и Християнска Гърция –[Трегиари, 1985] , [Тиегиари, 1991] , [Дана, 1919] , [Алексиу, 1974] , [Еванс, Абрахамс, 1964] , [Левковиц, Маурен, 1982] , [Джъст, 1989] , [Гарланд, 1990] , [Гарланд, 1985] , [Йоаноу, 1984] , [Фридл, 1982] , [Данфорт, 1982] и др.

За украинците –[Волков, 1890] .

За руснаци и други славянски народи – [Аверинцев, 1973] , [Богатиръов, 1971] , [Садовников, 1980] , [Караджич, 1969] , [Георгиевич, 1917] , [Милославлич, 1919] , [Бошич, 1992] , [Кемп, 1935] , [Лодж, 1941] , [Троянович, 1905] и др.

За румънци [Клигман, 1981; 1985] .

За множество народи [Гарнет, 1890] , [Хътчинсън, 1897] [Дурхам, 1979] и др.

Очевидно причините за наличните универсалии са дълбоки и представят комплекси от универсалии, които имат място за решаването на този казус?

Друг фрапиращ факт е, че белият цвят, използван в течение на вековете и по време на погребение, и по време на сватба, е с едни и същи значения – `чистота` (физическа и морална), `неизцапаност`.

УНИВЕРСАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ НА ЦВЕТОВЕТЕ В НЕВЕРБАЛИЗИРАНИЯ ЕЗИК НА ЦВЕТОВЕТЕ

ФОЛКЛОР И ТАЙНО РЕЛИГИОЗНО-МИСТИЧНО ПОЗНАНИЕ	ЦВЯТ
ислям –`ДАВА АСОЦИАЦИЯ С ОГЪНЯ`	червен
ислям –`ТОПЛИНА`	червен
бълг. сватбено знаме –`АГРЕСИЯ`	червен
еврейска кабала –`АБСОЛЮТНО ЧЕРВЕНОТО Е КАТО ГОРЯЩ ОГЪН`	червен
Древна Гърция и Рим –`СИМВОЛ НА ОГЪНЯ`	червен
ДРЕХИ НА ПОКОЙНИКА –`Спарта`	червен
ритуали у ндембу –`КРЪВ` `НЕЧИСТА/МЕНСТРУАЛНА` ; `НЕЧИСТА КРЪВ ПРИ УБИЙСТВО` `и` `ЧИСТА/АРТЕРИАЛНА`	червен
българска сватба –`КРЪВТА НА ЖЕНСКАТА ДЕВСТВЕНОСТ`	червен
ритуали у ндембу –`ЖЕНСКОТО НАЧАЛО`	червен
`СТУД` - ислям	зелен
`ВОДА` - ислям	зелен
`НАДЕЖДА` - ислям	зелен
`ПЛОДОВИТОСТ` –Балкански фолклор, ислям	зелен

`СВЕЖЕСТ НА ПРИРОДАТА`, `свежест` –сватбено значение, приписвано на младоженците - Румъния, България, Гърция	зелен
`ЖИЗНЕНОСТ НА МЪЖА` –калушари, сватба	зелен
`РАСТИТЕЛНАТА ОБВИВКА НА ЗЕМЯТА` –еврейска кабала	зелен
ЧИСТОТА/ ритуална чистота/ –сватба и погребение на Балканите, Древен Рим и Гърция, Египет, у евреите и мюсюлманите, у ндембу	бял
`НЕИЗЦАПАНОСТ` - ислям	бял
`НЕПОРОЧНОСТ` –сватба (днес за трите монотеистични религии) и погребение (Древна Гърция, Рим, Египет, евреите)	бял
БЯЛО БУЛО - XXв. сватба при трите монотеистични религии	бял
`ЧИСТАТА СВЕТЛИНА` –ислям	бял
`ЦВЯТ НА БОГА` - ислям	бял
`ЦВЯТ НА ВЕЧНОСТТА` - ислям, юдаизъм	бял
ИСЛЯМСКО ПОГРЕБЕНИЕ И ДРЕВНИТЕ ПОЛИТЕИСТИЧНИ ПОГРЕБЕНИЯ	бял
`СМЪРТ` - “Стара Европа”, т.е. Балканите 6000-3500 г. пр.н.е.	бял
славянски `БЯЛ ТРАУР` –дреха на покойника и на опечалените в Древна Гърция предплугархово време, Древен Египет	бял
`ТРАУР` - трите монотеистични религии днес, Древна Гърция в следплугархови времена, Древен Рим	черен
`ЗАЩИТА НА ЖИВИТЕ ОТ СИЛИТЕ НА СМЪРТТА` - Балканите 19-20 век	черен
`СМЪРТ` - трите монотеистични религии днес	черен

ОБЯСНЕНИЕ НА УНИВЕРСАЛНИТЕ, АРХЕТИПНИ ЗНАЧЕНИЯ ВЪВ ФОЛКЛОРА И В ТАЙНОТО РЕЛИГИОЗНО-МИСТИЧНО ПОЗНАНИЕ

Фрапиращият факт на еднакви значения на цветовете между народи с различна религия, в различни епохи, в продължение на повече от 2000 години може да се открие в т. нар. прототипи или предмети-еталони на фокалните цветове. Автор на тезата, че различните естествени езици имат, все пак, една и съща денотация на основните термини за цвят са Берлин и Кей [1969] . У. Чейф [Чейф, 1974] разглежда разликите в денотацията при еднакво преводимите термини за цвят от различни езици. Е. Рош [1976] е автор на тезата, че в различните естествени езици и в различните примитивни култури индивидите добиват представа и понятие за фокалните цветове чрез индивидуалния си зрително-възприятиен опит от едни и същи прототипи, които са природни субстанции. За червено прототип са огънят и кръвта, за жълто - слънцето, за зелено - растенията, за синьо - небето и морето, за бяло - светлината, снегът и/или млякото, за черно - въглищата, мракът, нощта.

Още една причина за универсалните значения за нецвят е, че възприятието за цвят се намира в стари филогенетични зони на мозъка.

Дж. Лейкъф [Лейкъф, 1987] отделя специално внимание на т. нар. теория за прототипите и, разбира се, на написаното от Е. Рош.

Представата и понятието за цвят получава развитие чрез семантизацията

на най-типичните качества на предметите-еталони (прототипите). Няма огън, който да не е червено-жълт и *топъл*, кръвта – винаги е червена и *топла*. Растенията са естествен символ на рециклиращите сили на природата, затова значения като *свежест*, *вечност*, *спокойствие* се появяват и във фолклора, и в религиозно-мистичното познание.

Допълнителна и нетотално универсална, но универсално фолклорна семантизация на червеното е апотропейното (предпразно-репродуциращото) сватбено значение. Самото предпразно-репродуциращо значение е от каузативен тип – червеното, като хроматичен представител на култивирания огън, предпазва булката, за да може тя да възпроизведе успешно рода с основната си функция на майка и съсъд на бъдещия плод.

В психиатрията в психологията съществува Цветовият тест на Люшер, [Люшер, 1983; Люшер, Скот, 1985], който разчита за диагностициране на анкетираното лице именно на вариант на тези универсалии. В теста на Люшер цветът е визуално възприеман.

Обяснението на универсалните значения на цветовете чрез прототипите важи и за невербализирания, и за вербализирания език на цветовете.

ЦВЯТ И ПОЛ – УНИВЕРСАЛИЯ ЗА ЦВЕТОВА АНТОНИМИЯ

Интересен е и въпросът за съотношението `ЦВЯТ-ПОЛ` във фолклора. Голяма грешка би било да се обвърже константно женският пол с червения цвят. Универсална е особеността един цвят да не се обвързва само с едни от половете. Ситуацията е, която решава дали червеното е знак за мъжкия пол или за женския пол. От друга страна, универсална е опозицията в синтактичната цялост `червено-бяло`, която маркира опозицията на половете. “Цветовият символизъм не е обвързан константно с половете, бялото и червеното могат да бъдат ситуационно определяни и да представят опозицията между половете.” [Търнър, 1971]

Твърде интересен е случаят на “обръщане на стойностите” при сватбеното знаме.

Обичайното значение е налице върху носиите на мъжа и жената, където бялото е “символ на високите качества на мъжкото начало” – `познатото`, `безопасното`, на `небесното` и т.н., а червеното символизира “ниските качества на женското начало” – `тайнственото`, `непознатото`, `опасното`, `земните характеристики на жената`, `земното` и пр.” [Иванова, 1992].

Горе на знамето, стойностите се обръщат и бялото символизира “високите качества на женското начало” – `подчиненост на авторитета на мъжа`, `плодовитост`, `майчинство`, а червеното – “ниските качества на мъжкото начало” – `агресивност`, `проливане кръвта на жената`, `проливане на кръв` [Иванова, 1992]. Самото “обръщане на стойностите” е норма във фолклорния език на цветовете, т.е. стандарт. Това означава, че имаме стандарти и граматика при “нестандартните значения за нецвят” на цветовете. Този стандарт кореспондира на прагматичния принцип на кооперацията, както и на общия

код.

Универсалност на червено-бялото синтактично единство. Установявайки, по повод на темата ЦВЯТ-ПОЛ, червено-бялата граматична възможност за синтактична цялост, или бихме могли да кажем – свободно словосъчетание от езика на цветовете –ние можем да се убедим, че в същия вид и в същата семантична опозиция, тя съществува и днес, при това не във фолклорната област. Стандартно граматично наличие на знаково натоварена опозиция `бял-червен` се наблюдава при националните знамена. В своето изследване за семиотиката и семантиката на националните знамена С. Вайтман [Вайтман, 1973] дефинира следното: “Нещо повече, в официалното си значение Бяло и голямата честота, с която то се появява, внушава, че може би то най-добре би било разбрано във връзката му с Червено, с което то се асоциира в един от всеки два флага. Както видяхме, една нация използва Червеното, за да изтръгне насила от хората готовност за война и за екстремални жертви и симултанно използва Бялото, за да им вдъхне увереност и да ги успокои, че тази постоянна готовност е нужна поради ненаситността и агресивността на ДРУГИТЕ нации, а не на собствената ненаситност и агресивност. Така хората са накарани да вярват, че тяхната собствена нация дълбоко обича мира и е приятелски настроена, че тя не желае нищо друго освен добри и хармонични отношения със съседните нации. А ако тия съседи се почувстват по същия начин...” [Вайтман, 1973, с. 354]

Така става доста ясно, че цялостта `Бяло-Червено`е универсален граматичен и семиотичен признак на езика на цветовете. Тя представя синтактично организирана семантична цялост, където две противоположни категории се обозначават от двата цвята и са в отношение на опозиция. Тази опозиция винаги е “ситуационно специфицирана”, или можем да кажем, контекстно зависима и в термините на Йелмслев и неговата “конотативна семиотика”.

ЦВЯТ И ПОЛ - МЕЖДУЦВЕТОВА СИНОНИМИЯ

Цветовете на знамето на калушарите дава пример за синонимия между зелен, бял и червен цвят. Празникът *Калушари/Русалии* е практикуван в България и Румъния. Г. Клигман, докторантка на Мирча Елиаде, ни информира щателно в своята докторска дисертация [Клигман, 1981] за калушарите, наричани още русалии. Празникът се провежда в края на пролетта и началото на лятото като противопоставяне на вредните магически сили на събудените русалки. Калушарите са само мъже, които от обикновени селяни се превръщат за десетина дни в магове на мъжката лечителна сила. Те построяват знаме, на което има зелени стръкове билки, където стръковете са равни на броя на калушарите, бял плат, обвиващ зелените стръкове и червен конец закрепящ това единство. Червеният конец е един и има дължина равна на сборвания ръст на всеки от калушарите. Зеленото и червеното са очевидни иконични знаци на мъжката жизнена и лечителна сила, а бялото функционира с универсалното си значение `обединение`. Цялото единство от трите цвята и предметите, които са негови носители обозначава мъжкото здравословно

начало, противопоставено на вредното магическо действие на русалките и самодивите, които са активни в този годишен период.

ВЕРБАЛИЗИРАН ЕЗИК НА ЦВЕТОВЕТЕ: ЗНАЧЕНИЯ ЗА НЕЦВЯТ НА ТЕРМИНИТЕ ЗА ЦВЯТ

I.1. ОБЩИ ДУМИ. Голямото предизвикателство всъщност не е дотук, а тепърва започва, когато си поставим задачата да проверим и докажем, дали при медиаторската роля на естествения език се съхраняват някои от установените универсални значения на цветовете от невербализирания език на цветовете. Очевидно е, че естественият език служи като вид “преводач” на всички онези значения, налични във фолклора и във високообразните медитации на монотеистичните мистици. А добре знаем, че при всеки превод, дори и при най-съвършения, самата система на другия език не е в състояние да препредаде всички семантични връзки от базисния език.

Пълните данни, резултати и изводите за вербализирания език на цветовете виж у [Алмалех, 1997-1998; 1999; 2001a] .

I.2. МЕТОДИКА. Методиката на установяването на нестандартните значения на термините за цвят е добре известна в психологията и психиатрията – това е тестът за свободни словесни асоциации на Кент-Розанов. Тестът на Кент-Розанов е публикуван от авторите си през 1910 година [Кент, Розанов, 1910] след множество клинични изпитания. Тестът съдържа сто стандартизирани думи-стимули, които се поднасят на анкетираните лица със стандартизирана инструкция. Получените отговори са думи-асоциации, които са база за множество изводи и анализи. За нас тези отговори представят “нестандартните” значения на термините за цвят за нецвят.

Ето някои основни понятия и резултати от тази област:

* **Основни термини за цвят.** Това са думите в български език, които са основните езикови средства за назоваване на цвят – бял, черен, червен, зелен, син, жълт, кафяв, розов, бежов. Тези прилагателни имена имат форми за женски и серден род и за множествено число. Към основните термини за цвят спадат и производни глаголни форми (пълнозначни и нелични); *червенея, позеленявам; червенеяйки, зеленеейки; позеленял, изчервен, червенееш.*

* **Нормата за словесни асоциации за цвят** представя набор от думи-асоциации на термините за цвят в български език. Нормата бе получена като бяха съпоставени резултатите от първото изследване на нормата за словесни асоциации у българи, сред които са и думите-асоциации на термините за цвят. Това първо изследване е на Енчо Герганов и колектив и е публикувано през 1984 г. [Герганов и кол., 1984] . Публикацията сочи състоянието на словесните асоциации в периода на изследването – 1978 – 1982 година. През 1996 година след консултация с проф. Герганов бе повторен тестът и така се формира информацията за нормата за словесни асоциации за цвят у българи.

* Нормата за словесни асоциации за цвят представлява вербализацията на

цветовия език извън контекст, т.е. **лексикалното равнище на вербализирания език на цветовете**.

В съпоставителното изследване на нормата бяха различени:

* **Център, ядро и периферия на нормата.**

* **Център** на нормата представляват всички думи-асоциации, които напълно се припокриват по форма. Към центъра се отнасят и всички производни думи, имащи същия корен. Например *чисто, чиста*. В центъра попаднаха названията на предметите-еталони и техните най-типични качества, както и някои семантизации. Например за **зелено** – *трева, дърво, храст, маруля, краставица, листо, моравя, ливади, растителност, свежест, почивка, отмора, надежда*. Предметите-еталони при всички цветове са в центъра на нормата. Статистически думите-асоциации от центъра са и с най-висока фреквентност.

* **Ядрото** на нормата представляват всички думи-асоциации, които нямат един и същи корен, но са названия на сходни денотати. Такива са например *омраза, злоба*. Освен тях в ядрото влизат семантизациите на предметите-еталони, които не се повтарят в двата експеримента, както и неповтарящите се най-характерни качества на предметите-еталони.

* **Периферията** се състои от всички думи-асоциации, които нямат общ корен и са названия на различни неблизки денотати. Например за червен цвят – *война, заплата*. В периферията останаха и всички названия на конкуренти за предмет-еталон на един цвят, напр. вишна, домати, ягода, ябълка за червено.

* Нормата за словесни асоциации представлява вербализация на цветовия език **извън контекст** или лексикалното равнище на цветовия език. **Текстово и синтактично** равнище на вербализирания език на цветовете (или **в контекст**) е различим при функционирането на термините за цвят в романите на Е.Станев и Д.Талев.

* **Многозначността** се проявява по различни начини в нормата:

* **вътрецветова антонимия**: Един и същи цвят може да бъде асоцииран с противоположни същности и явления – за **жълт** – *приятен-неприятен*, за **зелен** – *умора-почивка, отмора* и пр., т.е. има вътрецветова антонимия.

* **междуцветова антонимия**: Два различни цвята (термини за цвят) нормативно могат да се асоциират с противоположни същности и явления – *живот* (зелен); *смърт* (черен); *сладост* (жълт) – *кисело* (зелен), *повяхнал* (жълт) – *незрял* (зелен), *свежест* (зелен), *уморен* (тъмен) – *бодрост* (зелен, жълт).

* **междуцветова синонимия** или еднофокусност на два цвята или * **еднофокусна синонимия** между два и повече цвята: Два различни цвята (термини за цвят) нормативно могат да се асоциират с едно и също значение – *неприятности* – за **жълт** и за **черен**, *смърт* – за **черен** и за **червен** и пр.

* **Еднофокусното дву-, трицветие (многоцветие) представя отношение на синонимия** в рамките на вербализирания цветови език. Реализира се и в нормата, и в текста.

* **Семантема**. Всяка дума-асоциация може да бъде схващана като

семантема. Понятието семантема тук (в морфологията семантемата е морфема или две морфема, т.е. най-малките езикови единици, имащи семантика) осмисля отговорите (думите-асоциации) като система от единици от нестандартни значения на един термин за цвят.

* **Речников състав.** Всички онези значения, придавани по асоциативен път на термините за цвят и различни от основното лексикално значение на термините като признака `цвят`, могат да бъдат наречени * **речников състав** на един цвят. С други думи, наборът от семантики на един термин за цвят е речниковият състав от значения за нецвят на един термин за цвят.

* **Подсъзнателно действие на цветовия език.** При така поставената проблематика трябва изрично да се посочи, че цветовият език функционира не на равнището на съзнанието, а в подсъзнанието. В нашия случай ще трябва да се говори за езиково съзнание и подсъзнание. Този въпрос вече е изследван в публикация за българската норма на словесни асоциации на цвят [Алмалех, 2001a].

Нормативните асоциации на **червен** за центъра на нормата са:

Цифрата в скоби сочи, че думата е посочена само в единия тест – за [Герганов и кол., 1984] – /80/, а за [Алмалех, 2001a] – /96/. В курсив са прототипите, техните типични качества и семантизираните им.

Център

вино, кръв, кърваво, огън, огнено, огнен/80/, топло, топлина, топла/96/, горещо, горя/96/, гори/80/, силно(80), сила/96/, ярко, яркост, Слънце, залез, светло, светлина, любов, любовно/96/, красиво/80/, красота/96/, радост, опасно/80/, опасност/96/, грешка, нерви, знаме, плат, платно/80/, око/80/, очи/96/, череша, череша/80/, ябълка, ягода, домати, домати/80/, роза, лале, мак/96/, макове/80/, карамфил, море, синьо, жълто, зелено, черно, черен/80/, розово, бяло, бял/80/, цвят, цвете, цветя/80/, ЦСКА, бик, тореадор, корида, сърце, светофар, сигнал, рокля, червило, петолъчка, зора, кола, комунист/80/, комунизъм/96/.

Универсалии в центъра на нормата. Всъщност изключителната способност на теста Кент-Розанов да описва езикови и познавателни универсалии отдавна е отбелязана от специалистите. Още през 1961 г. това е посочено от Розенцвайг, а Волф Москович цитира тази констатация: “Словесните асоциации показват поразителна универсалност в различните езици. М. Розенцвайг [Розенцвайг, 1961, с.361] установява, че в рамките на списъка на Кент-Розанов словесните асоциации за английски, френски, немски и италиански в повечето случаи съвпадат, независимо от различието във формите на думите.” [Москович, 1969, с. 184]. Очевидно, че тестът дава доказателства за когнитивни универсалии и за културни универсалии и цветът не прави изключение.

Дотук казаното може да бъде обобщено по следния начин:

- Езикът на цветовете има невербализирана и вербализирана форма.
- Невербализираната форма пряко се отнася до областта на значенията за нецвят на цветовете във фолклора и тайното мистично познание, т.е. когато

цветовете се възприемат зрително.

□ Вербализираната форма се отнася до значенията за нецвят на естественоезиковите присъствия на цвят чрез термини за цвят или техните субститути – чрез термини за прототипи/предмети-еталони за цвят.

□ Проявите на езика на цветовете са изследвани чрез теста на Кент-Розанов, теста на Люшер и др. на лексикално и изреченско равнище на цветовия език.

□ Описанието на вербализирания вариант на езика на цветовете, освен посочване на особеностите му, е тестване на невербализираната форма.

□ Прототипната теория, разработена от Е. Рош и Дж. Лейкъф и др., и третира темата за цвета в термините на универсалиите в човешкото мислене, култура, езиково съзнание и подсъзнание. Центърът и ядрото на нормата съдържат названия на предметите-еталони, названия на двойки от най-типичните им качества и културизации на предните две, т.е. *семантики* от I и II ранг.

□ Езикът на цветовете има универсални и национални значения и измерения.

□ Психолингвистичните и прагматичните аспекти на универсалните значения на цветовете и на Термините за цвят се изразяват в това, че днес хората възприемат на подсъзнателно равнище езика на цветовете.

□ Универсалните значения за нецвят представят общ код и общ език между различните етноси и култури.

□ Наред с общия код съществува и национално равнище, където същите основни цветове се семантизират различно от универсалиите.

Универсални признаци на граматиката на цветовия език:

А. *Вътрецветова антонимия*, което означава, че един и същи цвят може не само да има различни значения за нецвят, но и антонимни такива.

Б. *Междуцветова синонимия*, което означава, че два цвята могат да имат едно и също значение.

В. *Междуцветова антонимия*, което значи, че два цвята могат не само да имат различни значения за нецвят, но и някои от тях са значения-антоними. Междуцветова антонимия може да има не само в обичайния случай (черен-бял), но и между хроматични цветове.

Фиксирането на нормата дава възможност да се прилагат значенията за нецвят на всеки термин за цвят и към други области. С. Вайтман дава списък на значенията на цветовете, подадени му от всяка една държава [Вайтман, 1973] .

I.3. Универсалиите днес или червеното на националните знамена.

Твърде впечатляващо е, че цветовият символизъм на националните знамена [Вайтман, 1973] следва прототипните категории на фокалните цветове, както са при Е. Рош, а така също и нормативните асоциации. Нормативните асоциации, сами по себе си, представят една семантизация и културизация на прототипите за фокалните цветове. Цветовият символизъм на знамената следва същия път и същата семантизация – всички значения, посочени от Вайтман през 1973 г. могат да бъдат намерени в списъка на асоциациите. Списъкът на Вайтман на значенията при знамената съдържа 51 държави от политическото

статукво в началото на 70-те години. [Вайтман, 1973, с.349-350] Следните думи са ключови думи за декодиране на значенията на националните знамена:

кръв –Австрия, Чили, Колумбия, Куба, Конго Киншаса, Домени-канската република, Еквадор, Гвинея, Либия, Малави, Малдивските острови, Мали, Португалия, Руанда, Испания, Того.

Абсолютно доминантен признак е, че **кръвта** “е пролята за свобода”, “пролята от патриоти” или “пролята от борци за независимост / свобода”. Кръвта се обвързва със:

храброст/смелост – България, Бирма, Колумбия, Ирак, Лесото, Мали, Мексико, Филипините. Доминантен признак е, че **храбростта / смелостта** е на “военните сили”, т.е. имплицитно това е признак, проявен в битки за свобода/независимост.

война –Афганистан (разбира се, срещу агресори)

огън –Чад, Домениканската република

слънце –Гамбия, Южна Корея, Тринидад и Тобаго

революция (от комунистически тип) –СССР, Китай, Северен Виетнам, Йемен. Не е трудно да се види в комунистическата революция пролятата кръв на хората, но също и “бляскав” идеал. Значението `революция` кореспондира с достатъчно често подавания в посткомунистическите държави отговор-асоциация на думата-стимул **червен** – `комунизъм`.

Единственото “флагово” значение, което не се наблюдава в нормата е `почва/пръст/земя` (soil), идващо от Дахомей. Тази символизъм обаче може да кореспондира със старозаветната семантична линия `пръст/земя - първия човек-Адам-грях` (вж. [Алмалех, 2001б]), но може да кореспондира и с `продуктивна сила`. Може да звучи достатъчно ексцентрично, но никакви по-нататъшни пояснения на това значение не е постъпило от Дахомей.

Не е изненада, че всички изброени думи са част от нормативните отговори на думата-стимул **червен** в българската норма за словесни асоциации. Навярно някой може да се запита “Как анкетираните лица от 1996 година, в една частна трудова борса за специализирани офис-кадри знаят за цветовия символизъм и езика на цветовете, наблюдаван в целия свят?” Отговорът е – „поради универсалиите”.

1.4. Вербализиран език на цветовете в Стария завет

Моето разбиране е, че Библията, която хората днес четат е оригиналът. Масоретският каноничен текст е текстът на автентичното послание на Мойсей - това е позицията, заемана тук. Това означава, че ние можем да прочетем на иврит, текст, написан преди 3250 години. Уникалната, като продължително време на спазване и като строго придържане, политика не означава, че иврит не е имал добре развита терминология за цвят. Обратно, има голямо количество примери-знаци, че авторите на Стария завет си играят тъй умело с езика, че много писатели биха им завидели. В случая с цвета “играенето” се състои във особено честа употреба на думи за предмети-еталони (прототипи) за даден цвят. Такива са *огън, кръв, небе, имената на растенията, светлина, тъмнина, мляко, сняг*. И не само това - тези думи се идеологизират или стават символи.

Към това се добавя и идеологизиране на т.нар. конкуренти за предмети-еталони, например *висон/лен, вино, вълна, вретинце*.

Сериозен проблем е това какво се губи, какво се съхранява и какво остава същото от ивритския текст при превод. Тук не става дума за некоректни преводи, а за съвестните преводачи и резултатите от техния труд. Колкото и да е добър или съвестен преводачът структурата на семитските и индоевропейските езици налага някои неща да се изгубят, а други да се добавят. Общо взето дилемата “Превод по смисъл” или “Буквален превод” е разрешена в полза на “Превод по смисъл”. Така или иначе езиковата картина, изграждана от иврит и от индоевропейските езици притежава специфики. Словообразователните и етимологичните връзки не са решаващи за крайния смисъл на текста, но някои важни детайли, които са загубени по пътя на превода се представят тук на българския читател. Например, кой българин би могъл да предположи, че има език, в който думите *земя, човек, кръв* и *червено* са образувани от един и същи корен, както в български език са *книга, книжар, книжарница, книжовник*? На практика това означава, че в структурата на иврит са заложени идеологеми, които отсъстват от българския език и навярно разказът, макар и много сбит, за тези идеологеми е интересен за българския читател. Тук обаче няма време и място за Стария завет.

УНИВЕРСАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ НА ЦВЕТОВЕТЕ – ЛЕКСИКАЛНИ, ТЕКСТОВИ И ПРАГМАТИЧНИ

Наблюдаването на вербализирания език на цветовете в Библията и в романите на Е. Станев и Д. Талев се схваща като функционирането му в текст. Приписването от контекста на Библията и на романите на термините за цвят на значения за нецвят се дефинира като текстово равнище на вербализирания език на цветовете. Нормата за словесни асоциации е речникът, т.е. лексикалното равнище на вербализирания език на цветовете. Общият език са универсалните семантизации на Термините за цвят и това е и общият код, и удовлетворен Принцип на кооперацията (сътрудничеството) от лингвистичната прагматика.

В такъв случай таблицата за универсални, архетипни, значения на цветовете за нецвят добиват следния вид.

ФОЛКЛОР И ТАЙНО РЕЛИГИОЗНО-МИСТИЧНО ПОЗНАНИЕ	ЦВЯТ	ВЕРБАЛИЗАЦИИ -ИЗВЪН И В КОНТЕКСТ
ислям →ДАВА АСОЦИАЦИЯ С ОГЪНЯ`	червен	`агресия`, `огън`, `пламък`
ислям →ТОПЛИНА`	червен	`топлина`
бълг. сватбено знаме →АГРЕСИЯ`	червен	агресия`
еврейска кабала →АБСОЛЮТНО ЧЕРВЕНОТО Е КАТО ГОРЯЩ ОГЪН`	червен	`огън`, `пламък`, `горя`
Древна Гърция и Рим →СИМВОЛ НА ОГЪНЯ`	червен	`огън`, `пламък`, `горя`

ДРЕХИ НА ПОКОЙНИКА –Спарта	червен	`смърт`, `огън`, `пламък`, `горя`
ритуали у ндембу –КРЪВ `НЕЧИСТА/МЕНСТРУАЛНА; ПРИ УБИЙСТВО` и `ЧИСТА/АРТЕРИАЛНА`	червен	`кръв`
българска сватба –КРЪВТА НА ЖЕНСКАТА ДЕВСТВЕНОСТ`	червен	`кръв`
ритуали у ндембу –ЖЕНСКОТО НАЧАЛО`	червен	`женското начало - контекстуална вербализация при Е.Станев
`СТУД` - ислям	зелен	`студено`, `прохлада`
ислям - `ВОДА`	зелен	`вода`
ислям - `НАДЕЖДА`	зелен	`надежди`
` Балкански фолклор, ислям – `ПЛОДОВИТОСТ`	зелен	`природа`, `растеж`
`СВЕЖЕСТ` на природата`, `свежест` –сватбено значение, приписвано на младоженците - Румъния, България, Гърция	зелен	`свежест`, `свежо`, `растителност`, `природа`, `растеж`
`ЖИЗНЕНОСТ` НА МЪЖА` – калушари, сватба	зелен	`живи`, `живот`, `жизеност`
`РАСТИТЕЛНАТА ОБВИВКА НА ЗЕМЯТА` –еврейска кабала	зелен	`планета`, `растителност`
ЧИСТОТА/`ритуална чистота`/ – сватба и погребение на Балканите, Древен Рим и Гърция, Египет, у евреите и мюсюлманите, у ндембу	бял	`чист`, `чисто`, `чистота`, `чиста`, `изчистен`, `непорочност`
`НЕИЗЦАПАНОСТ` - ислям	бял	`непорочност`, `чистота`, `изчистен`,
`НЕПОРОЧНОСТ`–сватба (днес за трите монотеистични религии) и погребение (Древна Гърция, Рим, Египет, евреите)	бял	`непорочност`, `девственост`, `чистота`
БЯЛО БУЛО - XXв. сватба и при трите монотеистични религии	бял	`сватба`, `було`, `булка`
`ЧИСТАТА СВЕТЛИНА` –ислям	бял	`светлина`, `светъл`
`ЦВЯТ НА БОГА` - ислям	бял	`Бог`, `ангел`, `съвършен`, `ослепителен`
`ЦВЯТ НА ВЕЧНОСТТА` - ислям, юдаизъм	бял	`вечност`
ИСЛЯМСКО ПОГРЕБЕНИЕ И ДРЕВНИТЕ ПОГРЕБЕНИЯ	бял	`смърт`, `непорочност`, `вечност`, `съвършен`
`СМЪРТ` - “Стара Европа”, 6000- 3500 г. пр.н.е.	бял	`Бог`, `ангел`,
Славянски `БЯЛ ТРАУР` –дреха на покойника и на опечалените в Древна Гърция предплутархово време, Древен Египет	бял	`Бог`, `ангел`, `чист`, `вечност`, `смърт`, `съвършен`, `непорочност`
`ТРАУР` - трите монотеистични религии днес, Древна Гърция в следплутархови времена, Древен Рим	черен	`траур`, `сълзи`, `смърт`, `гроб`, `скръб`, `погребение`, `нешастие`
`ЗАЩИТА НА ЖИВИТЕ ОТ СИЛИТЕ НА СМЪРТТА` - Балканите 19-20 век	черен	`невидим`, `тайна`, `нощ`, `погребение`, `мъка`, `мрак`
`СМЪРТ` - трите монотеистични		`смърт`, `гроб`, `погребение`,

религии днес	черен	`мъка`, `сълзи`, `нешастие`, `скръб`
--------------	-------	---

Има два големи фактора, които обединяват вербализирания и невербализирания език на цветовете - първият са универсалните значения за нецвят, а вторият е подсъзнателното действие и познание за тези универсални значения в наши дни. Тези два фактора хвърлят мост между различни области на човешката дейност и различните епохи. Затова е възможно да се намерят общи значения на цветовете в традиционната сватба и погребение, в библейските текстове, и в съвременната художествена литература.

Дългогодишният ми интерес към формите на съществуване и граматиката на цветовия език доведе до доказване на уникален факт - езикът на цветовете функционира от дълбока древност до наши дни и някои негови параметри - универсалните значения на цветовете, опозицията бял-червен, вътречетовата синонимия и антонимия, синонимия и антонимия между цветовете, националните и индивидуалните значения на цветовете и др. - са същите и по времето на Мойсей, и днес, и в Европа, и в Африка, в Азия, в Америка...

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

- Аверинцев, 1973: А в е р и н ц е в, А. Золото в системе символов ранновизантийской культуры. – В: *Византия, южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа*. Москва.
- Алексиу, 1974: Alexiou, M. *The Ritual Lament in Greek Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Алмалех, 1996: M. A l m a l e s h, *Balkan Folk Colour Language*. Snt. “Kliment Ohridski” University Press, Sofia.
- Алмалех, 1997: М. А л м а л е х, *Цветовете в Балканския фолклор. Езикът на цветовете.*, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, София.
- Алмалех, 1997-98: М. А л м а л е х, Норма на българските словесни асоциации на термини за цвят. – В: *Български език*, № 2, с. 71-88.
- Алмалех, 1999 : M. A l m a l e s h, Bulgarian Norm of Word Associations for Color Terms. – In: *Proceedings of the 5-th International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics*, Ed. M. de G.Pinto, J. Veloso, V. Maia, Faculdade de Letras da Universidade do Porto, Porto, pp. 103-105.
- Алмалех, 2001а: М. А л м а л е х, *Цвят и слово: Психолингвистични и прагматични аспекти*, Академично издателство “Проф. Марин Дринов, София, 138 с.
- Алмалех, 2001б: М. А л м а л е х, Сакрално четирицветие в Петокнижието. Език и национален манталитет. – В: *Съпоставително езикознание*, 2001, № 2, 64-111.
- Арделан, Бахтияр, 1973: A r d e l a n, N., L. B a k h t I a r, *The Science of Unity. The Sufi Tradition in Persian Architecture*. The University of Chicago Press,

- Chicago and London, 199 p.
- ред. Барфелд, 1997: Т. В а r f e l d, *The Dictionary of Anthropology*, Blackwell Publishers, Oxford, Malden, 626 p.
- Берлин, Кей, 1969: В e r l i n, В., Р. К е у. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press.
- Богатирьов, 1971: Р. В о г а т у р е в, *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*, Mouton, The Hague, Paris.
- Бошич, 1992: М. В о s h i c h, *Jenitbeni obitcai Sokaca Hrvata u Bochkoi Izdajac Vojvodinski muzej u Novom Sadu*.
- Бургуджиев, 2002: А. Б у р г у д ж и е в. *Симфония на цветовете*. ИК Стено. София, 2002, 231 с.
- Вайтман, 1973: S. W e i t m a n, National Flags: A Sociological Overview, In: *Semiotica*, Mouton & Co. N.V. Publishers, The Hague, vol. 4, 328-367.
- Вакарелски, 1990: Х р. В а к а р е л с к и, *Български погребални обичаи*, Издателство на БАН, София.
- Велева, 1993: М. В е л е в а, Традиционни фолклорни обичаи –В: *Софийски край*, Издателство на БАН, София.
- Венедиков, 1995: И в. В е н е д и к о в, *Златният стожер*. Издателство “Идея” към Частен колеж “Тракия”, Стара Загора.
- Вежбицка, 1990: А. W i e r z b i c k a. The Meaning of Color Terms: Semantics, Cultures and Cognition., In: *Cognitive Linguistics*, vol. 1-1, pp. 99-150.
- Волков, 1890: Ф. В о л к о в, Сватбени обичаи на славянските народи. –В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжовност*, т. 4. София.
- Гарланд, 1985: R. G a r l a n d, *The Greek Way of Death.*, Duckworth, London.
- Гарланд, 1990: R. G a r l a n d, *The Greek Way of Life. From Conception to the Old Age*, Duckworth, London.
- Гарнет, 1890/1891: L. G a r n e t t, *The Women of Turkey and Their Folklore*, David Nutt, vol. 1/vol. 2, London.
- Генчев, 1993: С. Г е н ч е в, Семейни обичаи и обреди. –В: *Софийски край*, Издателство на БАН. София.
- Герганов, 1984: Е. Г е р г а н о в, *Български норми за словесни асоциации*. Под общата редакция на Е. Герганов, Наука и изкуство, София.
- Георгиевич, 1917: Т. G e o r g e v i c h, Serbian Habits and Customs, In: *Folklore.*, vol. 28, The Folklore society, London.
- Гранкуст, 1965: Н. G r a n q u i s t, Muslim Death and Burial. –In: *Cementationes Humanarum Litterarum*, Tomus XXXIV No 1-2, Helsinki, Helsingfors.
- Данфорт, 1982: Е. D a n f o r t h, *The Death Rituals in Rural Greece*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Джъст, 1989: R. J u s t, *Women in Athenian Law and Life*. Routledge, London and New York.
- Дана, 1919: М. D a n a, *The Ritual Significance of Yellow Among Romans*, Ph. D. Dissertation Thesis, University of Pennsylvania, Philadelphia, PA.
- Данфорт, 1982: Е. D a n f o r t h, *The Death Rituals in Rural Greece*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

- Дейвис, 1986: F. D a v i s, *The Ottoman Lady*, Greenwood Press, New York, Westport, Connecticut.
- ДЖЪСТ, 1989: R. J u s t, *Women in Athenian Law and Life*. Routledge, London and New York.
- Дурхам, 1979: M. D u r h a m, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans.*, Reprint from 1928 ed., Allen & Unwin, London.
- Дърбин, 1972: M. D u r b i n, Basic Terms –Off-colour? –In: *Semiotica.*, Mouton & Co., New York Publishers, The Hague, Vol., 6, 256-278.
- Еванс, Абрахамс, 1964: E v a n s, M., E. A b r a h a m s, *Ancient Greek Dress*. Argonaut Inc. Publishers, Chicago.
- Иванова, 1984 : P. И в а н о в а, *Българската фолклорна сватба*. Издателство на БАН, София.
- Иванова, 1992: R. I v a n o v a, Weiss –Grün –Rot. –In: *Znakog*. vol. 4. IFISS, An International Yearbook of Slavistics, Bochum.
- Йоаноу, 1984: T. I o a n n o u, *The Greek Folk Costume “Melissa”*. Publishing House, Athens.
- Караджич, 1969: V. K a r a d g i c h, *Crna Gora I Boka Kotorska*. Nolit, Beograd.
- Кемп, 1935: P. K e m p, *Healing Ritual Studies in the Technicue and Tradition of the Southern Slavs*. Faber and Faber Ltd., London.
- Кент, Розанов, 1910: H. K e n t, A. R o s a n o f f. A Study of Association in Insanity. –In: *American Journal of Insanity*, vol. 67, No. 1, pp. 37-96, Part II, vol. 67, No. 2, pp. 317-390.
- Клигман, 1981: G. K l i g m a n, *Calush*, The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Клигман, 1985: G. K l i g m a n, *The Wedding of the Dead*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Краули, 1927: R. C r a w l e y, *The Mystic Rose: A Study of Primitive Marriage and Primitive Thought in its Bearing on Marriage*, Bini and Liveright Publishers, New York.
- Кумарсуами, 1935: C o o m a r a s w a m y, *Elements of Budhist Iconography*, Cambridge, Mass (по Сирло, Дж. Cirlot, J., 1982, с. XXIX).
- Левковиц, Маурен, 1982: L e f k o w i t z, M., B., M a u r e n *Women`s Life in Greece and Roma*, Duckworth, London.
- Лейкъф, 1978: G. L a k o f f. *Women, Fire, and Dangerous Things; What Categories Reveal about Mind.*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Лодж, 1941: L o d g e, O. *Peasant Life in Yugoslavia*, London.
- Люшер, 1983: M. L u s h e r, *The Lusher Color Test.*, London - Sydney.
- Люшер, Скот, 1985: M. L u s h e r, M., I. S c o t t. *The Lusher Color Test*, Washington.
- Маразов, 1994: И в. М а р а з о в, *Митология на златото*, Издателска къща “Хр. Ботев”, София, 334 с.
- Маринов, 1993: М а р и н о в, Д. *Народни вярвания, религия, народни обичаи*. Препечатка на изданието от 1914 г., Издателство на БАН, София.

- Миков, 1985: М и к о в, Л. *Първомартенска обредност*. Издателство на БАН, София.
- Милославлич, 1919: S. M i l o s l a v l e v i c h, Grada za Srpske Narodne Obcshae.– In: *Obichae Srpskog Naroda*, Beograd.
- Михайлова, 1981: Г. М и х а й л о в а, Костюмът в българската обредност. –В: *Обреди и обреден фолклор*, Издателство на БАН, София.
- Миятович, 1910: S. M i a t o v i c h, –In: *Obichae Srpskog Naroda*.
- Москович, 1969: В. М о с к о в и ч. *Статистика и семантика*. Москва, Наука, 1969.
- Сирло, 1982: J. C i r l o t, *Dictionary of Symbols*, Philosophical Library, New York, 1962, reprinted 1967, 1971, 1974, 1976, 1978.
- Палермо, Дженкинс, 1965: S. P a l e r m o, J. J e n k i n s, Sex differences in word associations., In: *Journal of General Psychology*, 1965, vol 72, pp.77-84.
- Палермо, Дженкинс, 1966: S. P a l e r m o, J. J e n k i n s, Oral Word Associations Norms for Children in Grades One Through Four., In: *Research Bulletin No. 60*, Department of psychology, Pennsylvania State University, University Park, Pa.
- Питчер, Прелинджър, 1963: E. P i t c h e r, E. P r e l i n g e r, *Children Tell Stories.*, New York, International Universities Press.
- Райчев, 2005: Р. Райчев. *Цветовете в изкуството*. ЛИК. София, 2005, 170 с.
- Розенцвайг, 1961: М. R o s e n z w e i g. Comparisons among word association responses in English, French, German and Italian. - In: *American journal of psychology*, 1961, v. 74, № 3. По Москович, 1969.
- Рош и кол., 1976: E. R o s c h, C. Mervis, W. Gray, D. Johnson, P. Boyes-Braem. Basic Objects in Natural Categories., In: *Cognitive Psychology*, No. 8, pp. 382-439.
- Садовников, 1980: Д. С а д о в н и к о в, *Загадки русского народа*. Москва.
- Топоров, В., 1989: В. Т о п о р о в, *Дерево жизни*. –В: *Мифы народов мира*, Москва.
- Трегиари, 1985: S. T r e g g i a r i, *Roman Marriage*, Clarendon Press, Oxford.
- Трегиари, 1991: S. T r e g g i a r i, *Divorce Roman Style*, Clarendon Press, Cambera.
- Троянович, 1905: S. T r o i j a n o v i c h, *Manners and Customs*. –In: *Servia and Servians.*, William Heinemann, London.
- Търнър, 1971: V. T u r n e r. Aspects of Ndembu Ritual of Religion., In: *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, Travistock Publishers.
- Филипович, 1958: F i l i p o v i c h, M. Vicarious Paternity Among the Serbs and Chroats. In: *Southeastern Journal of Anthropology*, Vol. 14, Albuquerque, New Mexico.
- Фридл, 1982: E. F r e i d l, *Vasilika. A village in Modern Greece*. Holt, Reinhart, Art. Winston, New York.
- Хътчинсън, 1897: H u t c h i n s o n, H. *Marriage Customs of Many Lands*, Seeley and Co., London.
- Чейф, 1971: W. C h a f e, *Meaning and Structure of Language*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1971.

